

Wat is psy-kritiek?

Jan De Vos¹

Madness is rare in individuals – but in groups, parties, peoples, ages, the rule
(Nietzsche, *Beyond Good and Evil*, Aphorism 156)

De psy-kritiek

Inleiding: de opkomst van de psy-kritiek

Maatschappijkritiek, cultuurkritiek en politieke kritiek, zo lijkt het, komt vandaag de dag voornamelijk uit de psy-hoek. De analyses, of misschien beter, de diagnoses van de *psy* (de psycholoog, de psychoanalyticus, de psychiater) krijgen veel aandacht in de media en hebben een brede weerklank bij een ruim publiek. Het boek *Identiteit* van de Gentse psychoanalyticus Paul Verhaeghe (2012b) is bijvoorbeeld een bestseller. Psychiater-systeemtherapeut Dirk De Wachters boek *Borderline Times* (2012) doet het zowel in Vlaanderen als in Nederland ook niet slecht. Buiten de Lage Landen is er de psychoanalytisch en marxistisch geïnspireerde filosoof Slavoj Žižek wiens meer controversiële politieke analyses voor een stevige brok, zowel breed gesmaakte als sterk verguisde, psy-kritiek zorgen. En, om ook het andere spectrum te bestrijken, ook in de geschriften van de Britse conservatief en psychiater Theodor Dalrymple is de psy-factor het pivot-punt van politieke analyse en kritiek.

De samenleving op de sofa? De psy als voorganger van de ideologiekritiek? Het lijkt er immers op dat andere kritieken niet op dezelfde wijze aanslaan: boeken van politieke wetenschappers, sociologen of filosofen² hebben niet diezelfde impact, of moeten we zeggen, lenen zich niet tot een gelijkaardige popularisering. De psy-factor als de x-factor van de hedendaagse maatschappijkritiek? Op zijn minst is de psy-insteek incontournable geworden. Als bijvoorbeeld Verhaeghes Freudiaanse en Lacaniaanse referenties door velen niet echt gesmaakt wordt – sommige critici verwerpen daarvoor het hele boek of stellen dat zijn maatschappijkritiek ook

-
1. Jan De Vos is psycholoog en doctor in de filosofie en is als postdoctoraal onderzoeker (FWO) verbonden aan de vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschap aan de Universiteit Gent (België). Zijn voornaamste interesses gaan uit naar de kritiek van de (neuro)psychologie en de (neuro)psychologisering.
  2. Bijvoorbeeld Jan Blommaerts *De 360 graden werknemer* (2012) of Thomas Decreus' *Een paradijs waait uit de storm: over democratie en verzet* (2013).

staande blijft zonder de psychoanalytische verklaringen³ – dan is desalniettemin duidelijk dat de commentatoren de psy-factor erkennen en aanvaarden als een essentiële poot van een hedendaagse maatschappijkritiek. Denken we bijvoorbeeld aan de kritiek van Jan Denys van Randstad – het is overigens veelzeggend dat in tijden van preciaire tewerkstelling een topman van een uitzendbureau zich ontpopt tot ‘opiniemaker’ – en hoe die Paul Verhaeghes stellingen bekritiseert vanuit eigen onderzoek:

Enkele jaren geleden deden we zelf een onderzoek naar ‘de andere kant van werk’. Daaruit bleek hoe dicht het leven op de werkvloer staat bij het gewone leven. We sluiten vriendschap met onze collega’s, we roddelen, we ondersteunen elkaar als we het wat moeilijker hebben, we worden zelfs verliefd en gaan relaties aan. Kortom, het leven zoals het is. (Denys 2012)

Denys pareert de psy-kritiek van Verhaeghe met *psy-onderzoek*, met andere woorden, door zichzelf als de betere psycholoog op te werpen. Op dezelfde manier dient filosoof Maarten Boudry de psychoanalytische kritiek van Verhaeghe van repliek met evolutiepsychologie, ‘wetenschappelijke psychodiagnostiek’ en ‘moderne psychologie’ (Boudry 2012).

De theoretische en klinische invalshoeken van de psychologie worden dus erkend als legitieme en zelfs onontbeerlijke handvaten voor een maatschappijanalyse en -kritiek: het is algemeen aanvaard dat de psy-factor een decisieve rol speelt in maatschappelijke (wan)verhoudingen. Theodor Dalrymple kan dus gerust stellen dat criminaliteit, huiselijk geweld, drugsgebruik, agressieve jeugdcultuur, hooliganisme... voortvloeien uit het nihilistische en/of zelfdestructieve gedrag van mensen die niet weten hoe ze moeten leven (Dalrymple 2008). Wie hiermee niet akkoord is, kan enkel zeggen dat Dalrymples psychologie niet deugt. *Psy-kritiek*, maatschappijkritiek die vertrekt vanuit een psy-denkkader, kan enkel weerlegd worden met *psy-kritiek* (kritiek op een bepaald psy-denkkader en/of psy-praktijk).

Overigens, *psy-kritiek*, als maatschappelijke kritiek, buigt in hoge mate zelf op een *psy-kritiek*. Het boek *De markt van welzijn en geluk* van Hans Achterhuis (1980) is het archetypisch voorbeeld hiervan: zijn ferme kritiek op de psy en het welzijnswerk is dat de sector vooral bezig is met het creëren van een markt van behoeftigen voor de eigen belangenbevrediging. Vandaag gaat de *psy-kritiek* binnen de *psy-kritiek* zelden zo breed en worden er vooral specifieke issues uit de welzijnssector onder vuur genomen. Denk maar hoe recent de DSM V de geza-

3. Zie bijvoorbeeld: Tirez (2012).

menlijke schietschijf was van vele psy-critici die zowel de klinische en wetenschappelijke relevantie ervan in vraag stelden en waarschuwden voor de verwevenheid van het classificatie-instrument met het neoliberale paradigma.

Verschillende auteurs wezen al op de moeilijkheid zo niet paradox van de combinatie van *psy*-kritiek met *psy-kritiek*. Wie bijvoorbeeld de label- en etiketeringsdwang van de DSM aan de kaak wil stellen door het te linken aan de post-Fordistische managementmantra's probeert niet zelden zijn kritiek hard te maken met een diagnosestelling van de huidige maatschappelijke tendensen. Boudry schrijft in zijn review van Verhaeghes boek *Identiteit*:

Hoe dan ook is Verhaeghes kritiek echter niet consequent: met de ene pet op laakt hij het gebruik van psychiatrische etiketten om afwijkend gedrag te brandmerken, maar van zodra hij zijn psychoanalytische pet op heeft (zowat de helft van de tijd), veroordeelt hij hele samenlevingen en systemen als narcistisch, dwangneurotisch of autistisch, spreekt hij over 'depressief genot', noemt hij het neoliberalisme 'bipolair', en stakingen een vorm van psychische 'zelfverminking'. (Boudry 2012)

Wat is het nu: *maakt* het neoliberalisme ons ziek, of serveert het gezonde mensen af als ziek? (Boudry 2012)

Wat Boudry hier laat liggen is niet alleen de vraag of en hoe die twee poten van de kritiek bij Verhaeghe in elkaar grijpen (al kan gesteld worden dat Verhaeghe die verwevenheid weinig expliciteert of doordenkt), maar ook de meer centrale vraag naar de onontkoombaarheid van de psy-factor in de huidige maatschappijkritiek. Boudry kan zoals gezegd de psy-kritiek van Paul Verhaeghe enkel pareren door zich te beroepen op de 'moderne psychologie'.

Willen we niet verdwalen in het spiegelpaleis van de psy-kritiek, dan is een grondige bevraging van wat psy-kritiek is nodig. De klassieke tegenwerping, *er is meer dan psychologie* (de structuren, weet je wel) werkt niet meer, de psy-factor schuif je niet zomaar opzij. Ik zal mij baseren op de juxtapositie van de vraag *wat is psy-kritiek?* met de meer klassieke (foucaultiaanse) vraag *wat is kritiek?* Ik zal zoeken naar een genealogisch verband tussen die twee vragen en dit proberen te situeren binnen de moderniteit. Maar vooraleer ik dit aanvat, zal ik, ten eerste, de onvermijdelijke limieten en impasses van de psy-kritiek van naderbij bekijken en, ten tweede, proberen een antwoord te bieden op het waarom van het huidige succes van de psy-kritiek.

Probleem van de psy-kritiek

De combinatie in de psy-kritiek van een kritiek op het psy-werkveld (en haar verwevenheid met discours/praktijken van onderdrukking en aliënering) en een psy-analyse van de maatschappij is geen evidente evenwichtsoefening. Onderliggend hieraan is dat de stap van het vaststellen dat een politiek-economisch systeem bepaalde psychische gevolgen heeft naar een psy-diagnose van de samenleving, tal van valkuilen herbergt.

Zetten we even een aantal psy-diagnoses van onze tijd op een rij. Paul Verhaeghe grijpt terug naar de diagnostische categorie van de ‘aktuueel-neurose’ om de huidige maatschappelijke toestand te beschrijven, Dirk De Wachters stelt dat we in ‘borderline times’ leven, en Slavoj Žižek heeft over het ‘pathologische narcisme’ (Žižek 1986, 1995)⁴ dat ons tijdperk van universele victimisering (iedereen slachtoffer) aandrijft.

De vraag in al deze psy-diagnoses naar wat er dan juist recent veranderd is, wordt door deze auteurs vooral beantwoord met een variant van het vaststellen van het verdwijnen van de bourgeoisiecultuur en de oude patriarchale structuren. Bij Verhaeghe heet het bijvoorbeeld dat er geen vaders meer zijn (Verhaeghe 1998). Maar, als dit een duidelijke echo is naar wat de Parijse psychoanalyticus Jacques Lacan “de neergang van het vaderlijke imago” noemde (Lacan 1984, 60), moeten we er onmiddellijk aan toevoegen dat Lacan ook stelde dat de psychoanalyse juist ontstaan is vanuit de psychologische crisis gekoppeld aan het verdwijnen van de vaderfiguur (Lacan 1984, 61).⁵

Dit laatste maakt de zaken enigszins ingewikkelder. Als de psychoanalyse altijd al *post-papa* is geweest, kan je dan wel vandaag de dag je hele betoog ophangen aan het verdwijnen van de vader? Op zijn minst betekent het dat we de historische ontstaansgrond van de psychoanalyse en haar inbedding in de socioculturele en socio-economische ontwikkelingen niet uit het oog mogen verliezen. Het befaamde Oedipuscomplex lijkt niet langer een robuuste, ahistorische subjectivatievorm te zijn maar eerder een poging om grip te krijgen op de maatschappelijke veranderingen ten tijde van het ontstaan van de psychoanalyse. Op die manier kan je ten eerste stellen dat Freuds theorie en praktijk van meet-af-aan een commentaar en/of kritiek was van de evolutie in de maatschappelijke verhoudingen eind 19de, begin 20ste eeuw inhield (Freuds latere cultuurhistorische geschriften bevestigen dit). De psychoanalyse is dus altijd al een cultuur- en maatschappijkritiek geweest: de psy-kritiek is zo oud als de psychoanalyse en de

4. Žižek is hier uiteraard geïnspireerd door Christopher Lasch.

5. Voor een kritiek op het argument van het verdwijnen van de vaderfunctie en het idee dat dit aan de grond van het ontstaan van de psychoanalyse zou liggen, zie Nobus (2002).

psychologie⁶ zelf. Ten tweede mag het ons ook niet ontgaan dat als het verdwijnen van de vaderfunctie zowel de uiteindelijke ontstaansgrond als het basisparadigma (in haar theorie en in haar praktijk) van de psychoanalyse is, dit potentieel problematisch is om maatschappelijke, politieke of economische omstandigheden of veranderingen te duiden. De psychoanalyse en *a fortiori* alle psy-theorieën zijn ten volle getekend door wat ze willen verklaren. Anders gesteld: hun uiteindelijke verklaringsgrond (er zijn geen vaders meer) is hun eigen ontstaansbasis: wat ze willen verklaren is de (af)grond waarop ze berusten.

Let wel, hiermee wil ik niet de psychoanalyse en de psy-kritiek van tafel vegen maar er vooral op wijzen dat als de psychoanalyse (als theorie, praktijk en kritiek) haar scherpheid en relevantie wil behouden, ze nu meer dan ooit haar grondende *double bind* moet erkennen en proberen te expliciteren. Immers, hier is de psychoanalyse vooral het kind van de moderniteit. *Er zijn geen vaders meer* is in essentie de komst van de moderniteit, het moment, om het met Kant te zeggen, waarop de mensheid zijn onmondigheid en zijn geknechtheid aan de leiding van een ander aflegt.⁷ Het feit dat er in de moderniteit niemand of niets meer borg staat noch voor het *zijn*, noch voor de kennis, is, zoals Marc De Kesel het stelt, enerzijds de ontstaansgrond van zowel de Freudiaanse, Heideggeriaanse, Adorniaanse en zelf Foucaultiaanse analyse, en anderzijds de plaats waar

[...] het elan van die kritiek, zo niet geneutraliseerd, dan toch minstens afgeremd [wordt] door het besef dat het ‘onzalige’ dat men blootlegt, quasi inherent is aan het systeem dat men aan het bevragen is. (De Kesel, 5)

Waar de psy-kritiek deze double-bind situatie niet voldoende onderkent, staat ze bloot aan de verleiding van de illusie toegang te hebben tot de ware mens, om Denys (zie hierboven) te parafaseren; de mens *zoals hij is*. Dit is de valkuil van het idee dat het de psy-wetenschappen zijn die de ware (psychologische) mens zouden kunnen redden van zijn gijzeling door het economisch systeem. In een dergelijk denkkader wordt het neoliberalisme verantwoordelijk gehouden voor het versmachten van de *echte mens* en het beknotten van diens normale, natuurlijke gedragingen/neigingen/eigenaardigheden. Het idee is dat de door burn-out

-
6. Ik voeg hier meteen en ietwat provocerend de psychologie aan toe. Immers, men kan stellen dat de eigenlijke geboorte van de psychologie er pas kwam *na* de psychoanalyse, het is pas door de decisieve impact van de psychoanalyse dat de psychologie geprovoceerd werd om zich te ontvoogden van de andere disciplines zoals de filosofie en de geneeskunde en zich te ontwikkelen als een aparte theorie en praktijk. De radicale conclusie hier is dat elke ‘moderne psychologie’ zich op één of andere manier moet verhouden ten opzichte van Freud, zij het in een verwerping, vervorming, ontkenning, verdraaiing... van het psychoanalytisch theoretische en klinisch kader.
  7. Dit is uiteindelijk mijn argument contra Dany Nobus om Lacans idee dat de geboorte van de psychoanalyse gelijk loopt met de neergang van het paternele imago niet zomaar van tafel te vegen.

en stress geplaagde postmoderne mens – onder de pillen of braaf gehouden met CBT (cognitive behavioral therapy) en/of *mindfulness* – moet bevrijd worden zodat hij of zij weer zichzelf zou kunnen zijn.

Dit problematisch aspect van de psy-kritiek zien we ook verschijnen bij niemand anders dan Francis Fukuyama. Fukuyama, die ooit het einde van de geschiedenis afkondigde en de alleenheerschappij van de vrije markt bejubelde, liet zich later heel kritisch uit over Big Pharma en de pop-psychologie en dit precies vanuit een nostalgische terugblik op de tijd dat mensen zichzelf konden zijn:

De normale en moreel aanvaardbare manier van het overwinnen van een laag zelfbeeld was te worstelen met zichzelf en met anderen; om hard te werken en soms pijnlijke offers te verduren; om tenslotte op te staan en hiervoor erkend te worden. Het probleem met eigenwaarde zoals dat wordt begrepen in de Amerikaanse populaire psychologie, is dat het een recht wordt; iets wat iedereen moet hebben, of het verdiend is of niet. Dit devalueert het zelfbeeld en maakt de zoektocht ernaar zelfvernietigend. Maar hier komt ook de Amerikaanse farmaceutische industrie in beeld, die met drugs zoals Zoloft en Prozac (die de serotonine in de hersenen verhogen) eigenwaarde in een flesje aanbiedt. (geciteerd in Žižek 2004, 130)

Terug naar de normaliteit, het moreel aanvaardbare, het harde werk, of *het leven zoals het is*, zoals het motto van reality-tv en dat van Denys luidt? Het is duidelijk dat als dergelijke retoriek ook aan de linkerkant van de psy-kritiek verschijnt, de auteurs in kwestie zich gemakkelijk het verwijt van een terugkeer naar het essentialisme en bovendien van neoconservatisme op de hals halen.⁸ Maar is dit bovendien niet de basis voor het huidige succes van de psy-kritiek; de belofte om ons te tonen waar het werkelijk op staat wat de mens betreft? Het laat toe ons te identificeren misschien niet zozeer met de uitgetekende *echte mens*, maar vooral met de psy-criticus zelf die, ten aanzien van de toenemende rationalisering, technologisering en neoliberalisering van de maatschappij, nog voor een menselijke benadering staat die oog heeft voor waarden, het emotionele, de gemeenschap...

Ik ga in de volgende sectie dieper in op het succes van de psy-kritiek, maar hier past misschien al de opmerking dat het idee *terug naar de echte mens* – een idee dat zowel het mainstream psy-complex, de psy-kritiek en de kritiek op de psy-kritiek in de greep houdt – net in haar wetenschappelijke, naturalistische claim een verholen politieke lading heeft. Want als bijvoorbeeld Raf Debaene in

8. Zie bijvoorbeeld Filip Buekens (2012) over Paul Verhaeghe, Barrett & McIntosh (1982) over Christopher Lasch en Hamid Dabashi (2011) over Slavoj Žižek. Voor een meer algemene benadering van psychoanalytische kritiek en haar conservatieve varianten, zie De Kesel.

verband met Theodore Dalrymples psy-kritiek er terecht op wijst dat diens ideologische restauratie slechts rust op een flinterdun wetenschappelijk laagje, is het niet zo zeker waarheen Debaenes pleidooi voor een ‘nuchtere analyse’ en een meer ‘systematische aanpak’ leidt (Debaene 2007). Denken we in dit verband aan Jan Willem Duyvendaks poging om de kritiek van Hans Achterhuis en vooral diens ‘maakbaarheidsideologie’ bij te sturen met een meer reformistische visie gebaseerd op degelijk empirisch onderzoek en niet op een ‘filosofistische’ (sic) radicale, utopische kritiek (Duyvendak 2009). Is deze roep om meer wetenschap, contra een verondersteld teveel aan ideologie en politieke utopie, niet de perfecte exemplifisering van de neoliberale ideologie? Anti-utopie, anti-ideologie, objectivisme, terug naar de empirie, *evidence based*... het behoort allemaal tot de kern van de retoriek van het neoliberalisme.⁹

Het politiek vacuum dat de psy-kritiek opvult

Waarom is psy-kritiek populair? Een eerste vraag zou kunnen zijn: is de psy-kritiek niet eenvoudigweg een soort van vermomde politieke kritiek waarbij het psy-sausje de kritiek er gemakkelijker doet ingaan? De psychologiserende discours zijn nu eenmaal alomtegenwoordig – we worden rond onze oren geslagen met emoties, stoornissen en hersenzones (De Vos 2011) – dus ook de kritiek moet zich van dit jargon bedienen om gehoord te worden. Denken we maar aan Dalrymples visie op de onderklasse: zijn psychologiserende benadering dient uiteindelijk een welbepaalde politieke visie, namelijk een neoconservatieve verwerping van een veronderstelde bureaucratische en overregulerende staat. Onder de vlag van responsabilisering wil hij de armen, de drugsverslaafden, de criminelen op hun individuele keuzes, motieven en gedrag aanspreken, maar dit psy-perspectief herbergt vooral een kritiek op de staat en haar links-liberale intelligentsia: het zijn zij die volgens Dalrymple met hun slachtoffer-discours de onderklasse bepamperen en deresponsabiliseren. Hier wordt het schema al iets ingewikkelder, Dalrymple verwijt de linkse elite haar psychologisering ... door zelf te psychologiseren. Overigens, het is niet alleen de psychologisering die bij Dalrymple een rondje maakt: zijn verwijt dat links steeds weer het *Systeem* (in casu het kapitalisme) als zondebok inroept, is uiteindelijk ook datgene wat zijn eigen kritiek onderbouwt. Immers, hij hamert er telkens opnieuw op dat het de *Regering*, de *Elite* of de *Intelligentsia* is die nieuwe levensterreinen aan haar ‘dictatoriale welwillendheid’ wil onderwerpen (Dalrymple 2002).

9. Dit terwijl Duyvendak eigenlijk zelf zover gaat om te stellen dat de kritiek van Achterhuis in zijn radicaliteit perverse effecten heeft gehad: het zou volgens Duyvendak de intrede van het neoliberalisme in de welzijnssector in de hand hebben gewerkt.

Maar als Dalrymples psychologisering politieke motieven heeft, dan is misschien nog niet volledig verklaard waarom ze net over het psy-discours passeert? Om hier een stap verder te zetten, kunnen we vertrekken vanuit Dalrymples gebruik van het (welbekend) argument dat we in post-politieke tijden leven: met het verdwijnen van de grote ideologieën zijn we terecht gekomen in een vacuüm van normen en waarden en dat zorgt voor allerlei persoonlijke en sociale drama's. Het is hier dat Dalrymple de malafide effecten situeert van het Welzijnssysteem dat het relativisme zou uitdragen en promoten. Op zich snijdt de basisobservatie van Dalrymple wel hout: men kan inderdaad vaststellen dat waar in tijden van globalisering de nationale politiek haar impact verloor (ten voordele van de grotere globale beslissingsstructuren zoals het IMF, de Wereldbank en de multinationals), de lokale niveaus zich hebben moeten terugplooiën op (gerommel in) de marge van het managen van de randvoorwaarden. En daar zien we inderdaad een belangrijke psy-insteek verschijnen: hardware politiek wordt softwarepolitiek; een politiek zonder eigenlijke macht of slagkracht plooit zich terug op de psychosociale thema's zoals geluk, welbevinden, diversiteit, geweld, pesten... Denk maar aan het psychologiserend activeringsbeleid inzake (jeugd)werkloosheid: een beleid dat compleet machteloos staat tegenover internationale bedrijven die van vandaag op morgen hun productie kunnen verhuizen naar lage loonlanden, probeert de tewerkstellingscrisis te beheersen met het mantra van jongerenstages (verkapte mini-jobs) die de jongeren de nodige *attitudes*, *competenties*, en *vaardigheden* zouden bijbrengen. Vaak wordt daar dan nog het psychologiserend verhaaltje aan gekoppeld van oudere werknemers (die, alhoewel bijna niemand ze wil, toch aan de slag moeten blijven want hun (pre)pensioen wordt onbetaalbaar): hun rol, nee, hun levensvervulling is dat ze hun 'rijke levens- en werkervaring' aan de stagejongeren kunnen doorgeven (zie bijvoorbeeld: Schoors 2013).

Hier moet ook duidelijk zijn als dergelijke psy-politiek gerommel in de marge is ten aanzien van de machtsprocessen die er echt toe doen, ze niet zonder belang is. Je kan immers stellen dat een psychologiserend beleid nauw aansluit bij de post-Fordistische productiewijzen waarbij immaterialiteit, affect en subjectiviteit de kern van de commoditeit is beginnen uitmaken.¹⁰

Op zich maakt dit psy-beleid, deze psy-politiek de opkomt en het succes van de psy-kritiek begrijpelijk. Zeker als we kunnen vaststellen dat de traditionele kritische stemmen het in deze post-politieke tijden het zwijgen ertoe doen (en/of hun stem niet meer gehoord krijgen). Politieke oppositiepartijen, vakbonden en andere middenveldorganisaties zijn onmachtig om een ideologisch-politiek alternatief voor het primaat van de geglobaliseerde vrije markt te bieden en/of krijgen

10. Voor een goede bepaling van het post-Fordisme zie Hardt & Negri (2000), voor een koppeling van psychologisering aan het post-Fordisme zie De Vos (2011).

nauwelijks toegang tot de mainstream media. Het is dit vacuüm aan de kant van de kritiek dat de psy-kritiek lijkt op te vullen met een discours dat, al is het alleen maar in de perceptie, met zijn no-nonsens, (diep)menselijke en wetenschappelijke benadering het failliet van de politiek en de politieke kritiek kan overstijgen.

Er zit echter nog een andere dimensie in de psy-kritiek, en die is dat ze academisch is. Je kan stellen dat in de huidige postpolitieke situatie het dubbele politieke vacuüm (aan de kant van het beleid en aan de kant van de oppositie hiertegenover) meer en meer wordt ingevuld door *Academia*. In het veld van de politieke discussie en kritiek, en meer algemeen in de publieke ruimte op zich, is het al *Academia* wat de klok slaat. Het zijn bijvoorbeeld de professoren en de academici die de opiniëpagina's van de kranten vullen, terwijl andere opiniemakers hun kritiek zoveel mogelijk op een academische leest schoeien (het schoolvoorbeeld van dit laatste is misschien Bart De Wever van NVA¹¹). Daarnaast zien we dat de leiding en zelfs de middenkaders van middenveldorganisaties zoals vakbonden meer en meer bestaat uit academisch geschoolden (en allang niet meer uit mensen die zich uit de basis en de werkvloer hebben opgewerkt tot beleidsfuncties), wat hun discours grondig heeft gewijzigd. Is dus niet één van de centrale gevolgen van het verschrompelen van het politieke veld als veld van discussie en antagonisme een (weinig in vraag gestelde) academisering van de publieke ruimte?

Neem het project “proactieve thematische dienstverlening” van de Universiteit Gent; het wil de expertise aan de Gentse universiteit inzetten om in multidisciplinaire groepen na te denken over belangrijke maatschappelijke thema's en dit dan te communiceren naar pers, het brede publiek en stakeholders (Trommelmans 2013). Maar is het niet net de claim dat we van de ivoren toren moeten afdalen, die de basis is van het in stand houden van de ivoren toren? Bovendien vervolledigt zich hier het plaatje: verondersteld neutraal (maar niet-democratisch gelegitimeerd) Academisch onderzoek levert verondersteld waardenvrije objectieve kennis aan gedepolitiseerde beleidsmakers. Is het risico niet dat dit de verdere depolitisering van het maatschappelijke veld bewerkstelligt? Het is dan ook verontrustend dat ‘beleidsmakers’ van de universiteit kritiekloos het huidig democratisch deficit vaststellen én ondersteunen. In een interview zegt Dhr. Debar, fondsenwerver van de Universiteit Gent het volgende:

Ik hoorde laatst deze uitspraak “Als burger mag je bij elke verkiezingen een bolletje zwart maken. Maar met filantropie kan je de wereld laten evolueren in de richting die jij kiest.” Ik kan het niet beter formuleren. (Van Ekert 2013)

11. Voor een kritiek zie Maly & Blommaert (2013).

Wel, inderdaad, men kan het democratisch deficit niet beter formuleren, verkiezingen zijn pseudo-participatief, het is met geld dat je macht kunt uitoefenen. Maar, zo verzekert ons Debar:

[...] vergeet in de eerste plaats niet dat er achter elk bedrijf mensen zitten met een hart. Pas in de tweede plaats wordt er gekeken naar een win-winsituatie (Van Ekert 2013).

En hier zitten we weer bij de psy-factor. Het psychologiseren en emotionaliseren van de politieke economie wordt ingezet om de depolitisering en de-democratisering van de economische verhoudingen te legitimeren. Dit is een gangbare praktijk, denk bijvoorbeeld aan het personaliseren van het marktgebeuren: de markten zijn zogezegd *volatiel*, de traders *nerveus* en op de beurs giert het cortisol-hormoon over de vloer (zie bijvoorbeeld Coates & Herbert 2008). Of denk aan de psychologiserende argumenten die zowel gebruikt worden om het bonussysteem bij CEO's te rechtvaardigen – *CEO's moeten incentives hebben, anders zijn ze weg, ... de psychologie van de CEO weet je wel...* – als om op te roepen tot moderatie van de variabele verloning – *te veel verschil werkt demotiverend op de werkvloer* (zie bijvoorbeeld Ducheyne 2012).

Waar biopolitiek in de gedaante van psycho-politiek komt en de verwevenheid van Academia met processen van de macht over de psychologisering loopt (zie ook De Vos 2011), zou het echter een verkeerd spoor zijn om de psy-kritiek te verwerpen en een onvoorwaardelijke terugkeer naar een zogezegde zuivere politieke, extra-academische kritiek te eisen. Er is immers een onontkoombare genealogische band tussen psy-kritiek en politieke kritiek en met kritiek *an sich* zoals deze laatste ontstond in de moderniteit en met de opkomst van de moderne wetenschappen. Het is enkel binnen deze genealogie dat zowel het huidige succes van de psy-kritiek als haar paradoxen kunnen gesitueerd worden.

Wat is (psy)kritiek?

Kritiek is academisch

Mondig, assertief, en kritisch, zo willen we onze kinderen opvoeden, en zo zouden we onszelf graag omschrijven. Dat kritisch zijn verstaan we natuurlijk als geïnformeerd en redelijk onderbouwd. Om die (laat)moderne kritische houding verder te situeren, kunnen we teruggrijpen naar hoe Michel Foucault de genealogie van de rede omschrijft. In *Wat is Verlichting?* schrijft Foucault:

Kant beschrijft de Verlichting in feite als het moment waarop de mensheid haar eigen rede gaat gebruiken zonder zich aan een bepaald

gezag te onderwerpen; juist op dat moment ontstaat de behoefte aan een kritiek die als taak heeft de voorwaarden te definiëren waaronder het legitiem is de rede te gebruiken om zo te kunnen vaststellen wat gekend kan worden, wat gedaan moet worden en wat we mogen hopen. (Foucault 2000)

In Kantiaans perspectief betreft de rede dus altijd al een kritiek van de rede. Het gaat dus om een soort van metarede, over het bepalen van de voorwaarden van de rede (wat kan ik kennen, wat kan ik doen, wat kan ik hopen). Kritiek is op die manier steeds de kritiek van de kritiek. Bovendien, als de emancipatie van de moderne mens aldus stoelt op de rede, dan is het duidelijk dat ze passeert over het veld van het weten, een veld dat sinds de moderniteit onder de jurisdictie van de wetenschap valt (en niet langer van de Kerk of andere autoriteiten). Zo kan je stellen dat voor de moderne, kritische mens het kennisgeheel van de wetenschap als ultieme horizon fungeert. Met andere woorden, onze alledaagse redelijke en kritische houding is altijd al proto-academisch. Denk maar hoe snel de uitdrukking “wist je dat volgens de wetenschap...” opduikt in discussies over voedsel, gezondheid, relaties of andere praktische dagdagelijkse dingen. Dus niet alleen is wetenschap zelf altijd een vorm van kritiek (de wetenschap neemt niets als vanzelfsprekend aan), maar onze moderne kritisch basishouding is ook onlosmakelijk gekoppeld aan de wetenschap. De moderne mens is een kritische mens, is een academische mens.

Het is dan ook niet te verwonderen dat de ideologische en politieke kritiek de vorm aanneemt van een academische discussie (zie ook: De Vos forthcoming-a). Een aantal voorbeelden: Rush Holt, wetenschapper en politiker, schrijft in *Nature* dat politici zouden moeten denken als wetenschappers (Holt 2012). Herman Van Rompuy (voorzitter van de Europese Raad) op zijn beurt spoort de Europese leiders aan vanuit de “positieve psychologie” te vertrekken omdat die “zich op een wetenschappelijke manier bezighoudt met levenskwaliteit” (Van Rompuy 2012). Matthew Taylor, Labour Party-activist en regeringsadviseur bij Tony Blair, ten slotte, stelt dat inzichten uit neurologisch onderzoek een meer solide basis zouden geven aan de poging om voorbij de links-rechts opdeling te gaan (Taylor 2009). *It is the sciences, stupid!*

Laten we de psy en de neurodimensie die hier al vlug verschijnt terugkoppelen naar Foucault en hoe hij toont dat in de Verlichting de rede op een nieuwe manier het subject en subjectiviteit aan de orde stelde. Immers, het centrale, om niet te zeggen *kritische* punt in de nexus van kennis en macht is voor Foucault duidelijk het subject: zie hoe hij in *Wat is Verlichting?* stelt dat een ‘historische ontologie van het zelf’ zich de volgende vragen moet stellen:

[H]oe hebben we onszelf als kensubjecten ontwikkeld? Hoe hebben we onszelf ontwikkeld als subjecten die machtsverhoudingen uitoefenen of ondergaan? Hoe hebben we onszelf ontwikkeld als morele subjecten van ons handelen? (Foucault 2000)

Kan je dus niet stellen dat de moderniteit de vraag van het subject, meer bepaald van het politiek subject, mobiliseert via de dimensie van het kennen? Niet alleen heeft op die manier kritiek zoals gezegd een centrale academische component, ze betreft ook altijd al de kwestie van het subject: kritiek als een subjectieve kwestie, een morele kwestie, dus een psychologische kwestie?

Kritiek is psychologisch

In die andere tekst *Wat is kritiek?* formuleert Foucault de vraag van het moderne subject als het volgt:

Wat is het dus wat ik ben, ik die behoort tot deze mensheid, misschien tot dit deel ervan, op dit moment, dit punt in de tijd van de mensheid dat onderworpen is aan de macht van de waarheid in het algemeen en de waarheden in het bijzonder. (Foucault 1990, 46; eigen vertaling)

Het moderne subject is het subject dat opgeroepen wordt om de rede te gebruiken, en waar het zich niet meer wil (of kan) beroepen op deze of gene autoriteit, wordt de hele operatie reflexief: wie ben ik, behorend tot deze mensheid, in dit tijdsgewricht met zijn specifieke verhouding tussen macht en kennis. Maar als we hier het terrein van de psychologie naderen – met haar bijna archetypische vraag *wie ben ik?* – is het van belang te wijzen op het feit dat het subject hier een metapositie betreft. Foucaults “wat is het dus wat ik ben, ik die behoort tot deze mensheid” betekent op zijn minst dat het subject niet zomaar ingebed is in de stroom van de tijd; de vraag stellen naar het moment, betekent op zijn minst dat het subject zijn leefwereld ontstijgt – al is het enkel in een encenering, in een virtueel moment – van waaruit het die vraag kan stellen: wat is het wat ik ben?

Bovendien moeten we hier terug de horizon van de moderne wetenschappen situeren als datgene wat de reflexiviteit van het moderne subject bepaalt. Is immers de vraag voor het kensubject niet, wat kan ik kennen, wat kan ik doen, wat kan ik hopen *als de wetenschap dit of dat zegt over de mens en de wereld?* Het zal al duidelijk dat de psy-wetenschappen hier een centrale rol spelen: *wat is het een mens te zijn als de psychoanalyse, de psychologie, en nu vooral, de neurowetenschappen het mens-zijn zus of zo in kaart brengen?*

En hier moeten we ons even op het terrein van de *psy-kritiek* (kritiek op bepaalde psy-theorieën en/of -praktijken) begeven om de bijzonderheden van het academisch-reflexieve subject verder te kunnen exploreren. Waar de moderne reflexiviteit ingebed is in de wetenschappen, dreigen die laatste, en vooral de psy-wetenschappen, al vlug in een spiegelpaleis te verzeilen waar zij menen toegang te hebben tot de pre-reflexieve mens, de mens zoals hij is (zie eerder). Het mag ons niet ontgaan dat de (neuro)psy-wetenschappen juist daar, in haar verschillende vormen van naturalisaties, haar eigen politieke en moreel-ethische dimensie over het hoofd zien. *Wij zijn ons brein* (Swaab 2011) wordt zo al vlug: *je bent je brein, punt aan de lijn, berg die verhaaltjes maar op en leef naar je brein-zijn*. Dat aldus een blik wordt geïnstalleerd, *kijk dit ben jij*, hetgeen een vluchtpunt in het leven roept van waaruit het perspectief vertrekt, wordt gemakshalve aan voorbij gegaan. De paradox die hier miskend wordt is dat het brein het meta-niveau van een *ik* nodig heeft dat enkel in de act van het spreken zijn brein-zijn kan stellen. Dit Droste-effect wordt echter zelden op zijn eigen condities begrepen, het is te zeggen, begrepen als essentieel gegeven van de moderne subjectiviteit op zich.

Maar ook de psy-kritiek die een kritiek op dit soort breindiscours biedt, draagt het risico in zich om dit meta-niveau van het subject als immer wijkend vluchtpunt op eenzelfde manier tegelijkertijd te evoceren en te verdonkeremen. *Wij zijn allen aktueel-neurotisch, borderline, pathologische narcisten...* dreigt al evengoed het punt aan de lijn te zetten en de “essentie” van het moderne reflexieve subject (als een aan zichzelf steeds ontsnappend metasubject) te missen. Ik gebruik ietwat provocerend het woord essentie omdat net het postmoderne mantra en haar aversie tegen elk metaperspectief niet onproblematisch is. Bijvoorbeeld, als Verhaeghe schrijft “het neoliberale economische verhaal determineert alles”, repliceert Tomas Vanheste in *Ons Erfdeel*:

Is dat werkelijk zo? Kan er dan echt niets aan ontsnappen, behalve dan hijzelf, die dit blijkbaar allemaal wel kan doorzien. (Vanheste 2012, 56-57)

Maar waar Vanheste zich geen rekenschap van geeft is dat hij hiermee zelf het metaperspectief inneemt, al was het dat maar van de *clevere* journalist of recensent met zijn pertinente en netelige opmerkingen. Om het kort te stellen, het metaperspectief van de psy-criticus, de academicus, de opiniemaker, de journalist... is uiteindelijk de kern van het moderne subject zelf. Als zoals gezegd de wetenschappen en in het bijzonder de psy-wetenschappen de horizon van de moderne reflexiviteit zijn, kunnen we dit verbinden aan wat ik elders heb beschreven als de centrale dynamiek van de psychologisering. Via de (vandaag alomtegenwoordige) psychologische en neurologische discours wordt het subject

geïnterpelleerd¹² om zichzelf, de andere en de wereld te bekijken vanuit het perspectief van de psy-wetenschapper. In de psychologisering wordt ‘de leek’ opgeroepen om de externe observatorpositie van de psy te assumeren als het zijne. Kritiek is psychologisch: het moderne kritisch-reflexieve subject dat zich de vraag stelt *wat is het dus wat ik ben*, is een psychologisch/psychologiserend subject.

De psy-kritiek aan gene zijde van de psychologie

Voor Foucault vertrekt de historisch-filosofische praktijk van de vaststelling dat in de moderniteit de ontwikkeling van de staat gestuurd wordt vanuit een wetenschappelijk positivisme. Deze ontwikkeling van een ‘wetenschap van de staat’ en haar historische lotgevallen stelt ons voor de volgende fundamentele vraag met betrekking tot het project van de Verlichting:

[...] voor welke excessen van de macht, voor welke gouvernementalisatie, des te incontournabel waar ze zich rechtvaardigt met de rede, is de rede zelf niet historisch verantwoordelijk. (Foucault 1990, 42; eigen vertaling)

Met deze vraag naar de donkere kant van de rede knoopt Foucault expliciet aan bij de traditie van Hegeliaans Links en de Frankfurter Schule en hun kritiek op positivisme, objectivisme, rationalisering en technologisering. De historisch-filosofische praktijk is er volgens Foucault dan ook niet op gericht te beschrijven wat kennis en wat macht zijn (hoe de ene de ander zou onderdrukken of misbruiken) maar eerder op het exploreren van de “kennis-macht nexus” om te vatten wat “de aanvaardbaarheid van een systeem” uitmaakt (Foucault 1990, 49).

Het mag ons niet ontgaan dat de Frankfurter Schule-traditie net toont dat om de aanvaardbaarheid van een systeem te verklaren de kritische theorie op een bepaald moment de wending naar een psy-kritiek moest maken. Immers, geconfronteerd met het mislukken van de proletarische revolutie in West-Europa en de opkomst van het nazisme, moest het *Institut für Sozialforschung* de vastgelopen politieke, marxistische kritiek vlot trekken met een psy-theorie, meer bepaald met de psychoanalyse. Door de ideologie als een *libidinaal construct* of zelfs een symptoom van een gemeenschap te zien werd een verklaring gezocht waarom de voor spelde proletarische omwenteling uitbleef en de fascistische ideologie aanvaard en zelfs omarmd werd. Theodor W. Adorno’s *The authoritarian personality* (1993 [1950]) kan hier als typevoorbeeld gelden: het is een poging om met een psychologisch model de opkomst van het autoritaire fascisme te verklaren.

12. Ik gebruik hier de term van Louis Althusser (2006), merk op dat dit appel heel sterk aanwezig is in Kants omschrijving van de Verlichting.

De conclusie is dan ook dat een politieke kritiek van de moderniteit, een kritiek die vertrekt van de verhoudingen tussen kennis, wetenschap en macht, vroeg of laat bij een psy-kritiek uitkomt.¹³ Bij de Frankfurter Schule zie je zo ook de combinatie van een *psy*-kritiek (als maatschappijkritiek vertrekkende vanuit een psy-denkkader) met een *psy-kritiek* (kritiek op bepaalde psy-denkkaders en/of -praktijken). Zo stelt Adorno dat de gangbare individualiserende psychologie met haar opsplitsing tussen individu en samenleving een *vals bewustzijn* betreft (Adorno 1967, 69). Psychologie is voor Adorno de typische vorm van bourgeois zelf-deceptie (Adorno 1967, 71): ze toont ons niet zozeer *de mens zoals hij is*, maar een “gemedieerd product”: het bourgeois-individu (Adorno 1967, 79), de mens zoals hij zich verhoudt tot de ander in een kapitalistische economie. De vigerende psychologische theorieën en praktijken fungeren dus voor Adorno als een “ideologische rookgordijn” (Adorno 1967, 76).

Deze vorm van kritiek – kritiek op de hegemonische psy-modellen en hun alliantie met *the powers that be*, is ook vandaag de dag centraal in de psy-kritiek. En terecht, zo lijkt het, immers, in deze postpolitieke tijden legitimeert het beleid zich meer dan ooit vanuit een wetenschappelijk positivisme en meer dan ooit spelen de psy-wetenschappen hier een centrale rol. Je zou zelfs Foucaults idee van de ontwikkeling van een ‘wetenschap van de staat’ kunnen parafraseren en spreken van een ‘psychologie van de staat’. Zo ondersteunde de Vlaamse Overheid NLP (Neuro-Linguïstische Programmeren),¹⁴ Triple P (een commercieel verkocht opvoedingsprogramma dat staat voor Positive Parenting Program),¹⁵ en is de DSM nog steeds het officiële instrument dat de gehele Vlaamse welzijnssector dient te gebruiken als voorwaarde voor subsidiëring. Waar een overheid zich bekent tot bepaalde psy-theorieën om haar beleid te legitimeren en vorm te geven – en dit ruimer dan alleen in de welzijnssector, zie het belang van het psy-thema in beleidsdomeinen zoals onderwijs, tewerkstelling, onderwijs en cultuur – daar kan politieke kritiek niet anders dan psy-kritiek zijn. Je zou zelfs kunnen stellen dat één van de centrale assen van het huidig hegemonisch politiek-economisch

-
13. Foucault verwijst zelf ook naar Edmund Husserl maar gaat niet in op hoe Husserl de politieke en maatschappelijke crisis in de jaren 1930 eerst benoemt als een crisis in de wetenschappen, om die dan op haar beurt terug te brengen tot de crisis van de psychologie (Husserl 1970). Voor een kritische bespreking zie De Vos (2012).
  14. Zie het voorwoord van toenmalig Minister vicepresident van de Vlaamse regering, Vlaamse Minister van Onderwijs en Ambtenarenzaken Luc Van den Bossche in het boek *Zeven lessen in emotionele intelligentie: met 26 oefeningen* (Merlevede 1999).
  15. Triple P is nu wel enigszins gecontesteerd, ook in het Vlaamse Parlement. De politica Mieke Vogels (Groen!) stelde hierover het volgende: “Laat me ook duidelijk zijn: ik vind absoluut niets mis met een opvoedingsprogramma. Meer zelfs, als bepaalde hulpverleners zich goed voelen om Triple P te gebruiken in hun hulpverleningsmodel, dan is daar niets mis mee. Waar ik het wel moeilijk mee heb, is het feit dat dit als het enige, ideale opvoedingsprogramma naar voren wordt geschoven en als iets dat universeel toepasbaar is” (Commissie voor Welzijn Volksgezondheid Gezin en Armoedebeleid 2013, 4).

model van het neoliberalisme een *psychologische* theorie is: een sociaal-darwinistische geïnspireerde psychologie. Zoals Paul Verhaeghe het stelt: het huidige meritocratisch model pretendeert te bogen op “een wetenschappelijke objectieve visie op de mens, namelijk dat individuen ‘van nature’ overleven door de andere eronder te krijgen: the survival of the fittest” (Verhaeghe 2012a). Het huidige economisch model is een psy-theorie: ze ziet in de mens een wezen in wie de drang tot competitie zit ingebakken, een wezen dat zelfs in zijn empathie en zijn altruïsme gedreven wordt door het principe van winstmaximalisatie. Een kritiek op het huidige neo-liberale discours moet dus wel een psy-kritiek zijn.

Maar, om terug te keren tot Adorno, iets wat in de huidige psy-kritiek niet zo vaak aan bod komt, is zijn scherpe analyse van het academische discours op zich. Adorno hekelt vooral het academisch mantra om antagonismen in de sociale werkelijkheid te begrijpen vanuit de onvolledigheid van onze huidige staat van kennis (Adorno 1967, 73). Hiertegenover stelt Adorno dat het gaat om *objectieve tegenstellingen* en niet om voorlopige tegenstellingen die mettertijd zouden verdwijnen met de (te voorziene) academische vooruitgang.

Adorno viseert dus iets voorbij Academia, en, waar zijn kritiek een psy-kritiek is, iets voorbij de psychologie. De “cultus van de psychologie” is voor Adorno een proces van dehumanisering (Adorno 1967, 76) dat de mens reduceert tot de “ding-achtige act van uitwisseling”.¹⁶ Dit vals academisch objectivisme moet uiteindelijk teruggevoerd worden tot iets anders:

[P]sychologie, de dimensie van irrationaliteit, verwijst terug, niet minder dan instrumentele rationaliteit, naar sociale momenten.
(Adorno 1967, 73)

Maar wat zijn deze “sociale momenten”? Is het risico hier niet dat het voorbij Academia, voorbij de psychologie, enkel voert naar het problematische *het leven zoals het is of de mens zoals hij is*? We zien overigens dezelfde beweging ook bij Slavoj Žižek die, in een polemieek met Ernesto Laclau die laatste verwijt dat hij met zijn verwerping van het marxistische concept van de klassenstrijd als een voorbijgestreefd essentialisme voorbij gaat aan de “echte mensen en natuurlijke objecten op wiens productieve capaciteiten en bronnen de circulatie van het kapitaal stoelt en parasiteert” (Žižek 2006, 566).¹⁷ Maar toch kan je hier bezwaarlijk stellen dat Adorno (met zijn ‘sociale momenten’) en Žižek (met “zijn echte mensen en natuurlijke objecten”) vervallen in een plat, naturalistisch objectivisme. Hun *anti-anti-essentialisme* is een pure politieke en partisaanse claim: sociale momenten, echte mensen en natuurlijke objecten duiden niet op een

16. Hier spaart hij ook de psychoanalyse niet en duidt hij haar cathartische methode als een kwaad, vijandig en zelfs onmenselijk ding (Adorno 1967: 80).

17. Zie ook De Vos (2010b).

dieperliggende substantiële realiteit, maar, zoals Žižek zegt in verband met het concept van de klassenstrijd, “verwijzen altijd al naar de uitkomst van een politieke strijd” (Žižek 2006, 566). Dit, wat we zouden kunnen noemen, *politiek-utopisch empirisme* is misschien datgene waar elke psy-kritiek ultiem naar toe voert (of, misschien, in andere gevallen angstvallig probeert te vermijden).

Is de zaak dan ook niet dit anti-anti-essentialistisch engagement te vrijwaren van elk naturalisme? Argumenten hiervoor vind je ook bij Foucault voor wie de genealogische onderzoeksmethode niet op zoek moet gaan naar een eerste oorzaak maar naar de mogelijkheidsvoorwaarden van een singulier effect:

Het is niet in de natuur van de dingen dat men de grond zal vinden, de ondersteuning van dat netwerk van begrijpbare relaties; die ligt in de logica inherent aan het spel van de interacties met hun altijd variabele marges van on-zekerheid (Foucault 1990, 51; eigen vertaling).

Voor Foucault is het veld van de pure singulariteiten een niveau *an sich*, en het is daar dat de kritiek moet van vertrekken. Dit in tegenstelling tot bepaalde hedendaagse auteurs zoals bijvoorbeeld William E. Connolly (2002) – wiens ‘neuropolitiek’ stoelt op een ‘immanent materialisme’ – of Adrian Johnston (2008) – met zijn conceptualisatie van een psychoanalytisch geïnspireerd ‘transcendentiaal materialisme’. Beiden aanvaarden, weliswaar op een verschillende manier, dat basaal neurologisch onderzoek een grond kan bieden voor een politieke kritiek.¹⁸ Dit is zeker niet de achtergrond waartegenover Foucault, in één van de zeldzame passages waar hij het doet, het subject uittekent. Het subject is, zoals hij stelt in *De technologieën van het zelf*, niet de operationele grond of de actor die iets ontcijfert, maar het punt waar “de gedragsregels samenkomen in het geheugen”.¹⁹ Als er al een subject is bij Foucault, dan heeft dit subject geen breedte. Het is enkel een ‘intersectie’ (tussen gedrag en de regels, tussen *conduire* en *conduites*, om die andere Foucaultiaanse termen te gebruiken). Je kan het dus onmogelijk uitvlezen om er een psychologische, laat staan natuurwetenschappelijke, invulling aan te geven.

In dit perspectief ontstaat het subject juist daar waar een discours, een *episteme*, op haar grenzen botst, incoherent en dus bekritiseraar wordt. Of om het met Judith Butler te zeggen in haar bespreking van Foucaults tekst *Wat is kritiek?*:

18. Voor een kritiek op Connolly zie (De Vos, 2013) en voor een kritiek op Johnston zie (De Vos, forthcoming-b).

19. Vanuit Seneca’s *prosoche*, de Stoïcijnse praktijk van de zelfbevraging, stelt hij: “Fourth, the subject is not the operating ground for the process of deciphering but the point where rules of conduct come together in memory. The subject constitutes the intersection between acts that have to be regulated and rules for what ought to be done.” <http://thinkingtogether.org/rcream/archive/dig-hum/foucaultpacket.pdf>.

De categorieën waarin het sociale leven zijn geordend produceren een zekere incoherentie of zelfs hele rijken van onuitspreekbaarheid. En het is van hieruit, de scheur in het weefsel van ons epistemologisch web, dat de praktijk van kritiek ontstaat, vanuit het besef dat geen enkel discours hier adequaat is en dat de heersende vertogen een impasse hebben geproduceerd. (Butler 2004, 307-308; eigen vertaling)

Is deze noodzakelijke scheur in het epistemologisch weefsel niet de ultieme ontstaansgrond van het subject? Immers Butler vervolgt:

[E]en andere manier om over deze dynamiek binnen kritiek te spreken is om te zeggen dat de rationalisering zijn grenzen bereikt in de desubjectivering. Indien de desubjectivering van het subject ontstaat op het moment waarop de episteme gevormd door rationalisatie zijn limiet openbaart, dan markeert desubjectivering precies de kwetsbaarheid en transformeerbaarheid van de epistemologie van de macht. (Butler 2004, 317; eigen vertaling)

Dus tegen de gangbare lezing in dat bij Foucault zowel het subject als de mogelijkheid tot verzet verdwijnt, kunnen we hier vanuit Butler zeggen dat voor Foucault het moderne subject – het subject tussen subjectivering en desubjectivering, gegrepen in de kennis-macht nexus – kan gezien worden als het subject van kritiek.

Maar de vraag is of Foucaults psy-kritiek niet vastloopt in wat ze bekritiseert. Critici hebben er al vaak op gewezen dat Foucaults wending naar de technologieën van het zelf en, naar de stilering van het subject dat zichzelf tot kunstwerk verheft, de kaart van de esthetisering trekt ten nadele van de ethiek. Misschien, ter verdediging van Foucault, zou je kunnen stellen dat hij met zijn esthetisering uit het vaarwater van de psychologie en de psychologisering wil blijven. Immers voor Foucault gaat het nooit om een subject dat zijn eigen waarheid zou moeten ontdekken, een subject dat louter tot zelfkennis zou moeten komen, maar om een subject dat zichzelf vormt:

[...] waarbij het individu dat deel van zichzelf afbakent dat het object van deze morele praktijk vorm, zijn houding bepaalt met betrekking tot het voorschrift dat hij navoigt, en een bepaalde zijnswijze voor zich vaststelt die als morele zelfverwezenlijking zal gelden; en daartoe is hij zelfwerkzaam, probeert zichzelf te kennen, zich te beheersen, zich op de proef te stellen, zich te vervolmaken en te veranderen. (Foucault 1984, 31)

Maar het risico hier is natuurlijk dat je het geleegd subject, het subject van de loutere intersectie, terug inwisselt voor het spook van een stevig en vol subject dat zichzelf onder handen neemt. Of zoals Žižek stelt, het Foucaultiaans subject komt uiteindelijk neer op een restauratie van het idee van het zelf: het subject als de plaats van zelf-mediëring en de harmonisatie van antagonistische krachten (Žižek 1989, 2).

Anders gezegd, in zijn poging om voorbij de psychologie te gaan, eindigt Foucault met een psychologiserende esthetiek van het subject. Bovendien, waar zijn psy-kritiek niet trouw blijft aan het inzicht van een geleegd, *intersectief* subject – hetgeen hem naar een non-psychologie zou moeten leiden²⁰ – verliest zijn theorie zijn politieke scherpte; emancipatie, verzet wordt een kwestie van spel en kunstig omgaan met jezelf.

Conclusies

Sinds de moderniteit wordt de mens geïnterpelleerd om niet alleen vanuit zijn rede te vertrekken, maar ook om elk weten kritisch te ondervragen op haar mogelijkheidsvoorwaarden. Hoe de moderne mens in de wereld staat en hoe hij zich verhoudt tot de ander en tot zichzelf, passeert uliem via zijn (meta)verhouding tot het weten en tot Academia als moderne troep van de kennis. De moderne Academia ontstond daar waar ze zich niet alleen emancipeerde van de Kerk en de wereldse machten, maar die emancipatie ook legitimeerde in haar vermogen te objectiveren, dit wil zeggen, in haar vermogen om op autonome wijze de natuur te mathematiseren. De moderne *subjectivering* verhoudt zich dan ook altijd op een bepaalde wijze tegenover de *objectivering* van de moderne wetenschappen en haar desubjectiverend potentieel. Het moderne subject – als het *academische subject*, wiens denken, voelen en uliem, wiens *zijn*, zich altijd afspeelt tegenover de horizon van de moderne wetenschappen – is de loutere intersectie tussen subjectivering en desubjectivering. Het is op die manier dat we Lacans bepaling kunnen begrijpen dat het moderne subject het subject is van de wetenschappen. De Rede, die zoals Kant aantoonde steeds kritiek veronderstelt, heeft aldus een niet zomaar gegeven subject: het kan zichzelf enkel poneren in zijn kritische act, met andere woorden, het moderne subject heeft geen andere grond dan zijn kritische subjectiviteit zelf.

In zover dat dit subject het *object* werd van de moderne psychologie (en in die bepaling wordt de paradox al duidelijk), zou je kunnen stellen dat de geschiedenis van de psychologie er vooral een is van het proberen vorm geven, onder controle

20. Over het idee dat een nulpunt van subjectiviteit enerzijds niet naar een alternatieve psychologie kan leiden, en anderzijds ook niet de psychologie volledig kan verwerpen – en dus met ander woorden het perspectief van een non-psychologie opent –, zie De Vos (2010a).

houden, of misschien vooral, ontkennen van die problematische subjectiviteit. Denk in dit verband aan de radicale diagnose die Edmund Husserl in het interbellum maakte dat de psychologie, in haar poging om het subject te naturaliseren en te objectiveren, zo “het radicale en eigenlijke probleem van het geestesleven moest missen” (Husserl 1962, 347; eigen vertaling). Dit “tragische falen van de moderne psychologie” (Husserl 1962, 17; eigen vertaling), is dus als een structureel falen te begrijpen. De onmogelijkheid van een vol, onproblematische subject van de Rede bepaalt het onvermogen van elke theorie en/of praktijk van het subject. Over de draagwijdte van het falen van de psychologie was Husserl overigens glashelder: als de Europese crisis van het interbellum terug te voeren was tot een crisis in de wetenschappen, dan was die op haar beurt uitiem te begrijpen als een crisis in de psychologie. Met andere woorden, het project van de Verlichting verknoopt voor Husserl op directe wijze psychologie aan politiek.²¹ Of zoals Kants bepaling al aangaf: in de Verlichting wordt de mens op politieke wijze geïnterpelleerd om zijn Rede te gebruiken, namelijk om zich te emanciperen van traditie en verknechting. Foucaults analyse van de machts-kennis nexus toont ons verder hoe het moderne subject enkel in de kritiek en in de plooiën en de spleten van het project van de Rede verschijnt. In de moderniteit is elke kritiek aldus psychopolitiek geworden.

Je kan dus niet volstaan met het afdoen van de huidige populaire vormen van psy-kritiek omdat die een diagnosestelling van de psychische gevolgen van politiek-economische systemen zouden vermengen met een diagnosestelling van het politiek-economische zelf, of omdat die *psy-kritiek* zouden combineren met *psy-kritiek*. Al kan je wel stellen dat hedendaagse psy-kritieken die *double binds* zelf weinig doordenken. Wie de politiek van vandaag wil begrijpen, moet zich dan ook naar de psy-kritiek en haar genealogie wenden. Immers, waar vandaag de dag politiek *post*politiek is en met haar psychologisering een depolitisering bewerkstelligt, heeft de psy-dimensie een centraal politiek-kritisch potentieel. De taak van de psy-kritiek zou dan ook kunnen zijn om tegenover de valse psychologisering van de post-politiek, de psy-dimensie in haar radicale politieke betekenis te herstellen. Een vlugge knieval ten aanzien van evidence-based, en neodarwinistische anti-psychologische theorieën en praktijken volstaat niet. Dergelijke benaderingen die de psyche verwerpen en ontkennen dat het psychische een domein is in zijn eigen recht, hebben uiteindelijk hun irrelevantie en hun impotentie met de post-politiek gemeen wat betreft het formuleren van een kritiek ten opzichte van de *powers that be*.

Men kan overigens niets anders dan opmerken dat de huidige boom van de neurowetenschappen in datzelfde straatje dreigt verzeild te geraken, zeker daar

21. Voor een kritiek hoe Husserls fenomenologische methode uiteindelijk echter aan de politieke dimensie voorbij gaat, zie terug De Vos (2012).

waar ze wordt ingezet in de ideologiekritiek. Verwijzen we nog eens naar Connolly's neuropolitiek: als Jan Slaby et al. er al op wezen dat er weinig neurologie te vinden is in zijn boek (Slaby, Haueis, & Choudhury 2012), zou ik er willen aan toevoegen dat er evenzeer weinig politiek is te vinden. Zijn poging om politiek te zien in termen van 'subliminale processen' en te pleiten voor het sturen van affecten op het niveau van de amygdala is een ontkenning van elke subjectieve en elke politieke dimensie. Als we welwillend zouden willen zijn, dan zouden we kunnen verwijzen naar een oude propagandatruc voor politici die in een schandaal dreigen verzeild te geraken: als er niets anders meer werkt, vertel dan gewoon de waarheid. Op dezelfde manier dat in propaganda de waarheid het perfecte rookgordijn is, dreigt het zwaaien met hersenscans (die de mens tonen *zoals hij is*), neer te komen op de ultieme verdonkeremaning van die ongemakkelijke subjectieve en politieke dimensies.

Minder welwillendheid noopt ons tot de herhaling van Adorno's seminale kritiek op de astrologie. Adorno stelde dat de obscure en blind aanvaarde logica van het bovennatuurlijke de reflectie is van de ondoorzichtigheid en ondoorgrondelijkheid van het sociale leven onder het kapitalisme van de grote concerns (Adorno 2001). Het opake en weinig grijpbare van het politiek-economische systeem wordt ingewisseld met de opake en ongrijpbare sterren. Vandaag de dag lijkt het of de neurowetenschappen op diezelfde manier worden ingezet. Denk bijvoorbeeld aan Cathérine Malabou's argument dat "de grote metafysische les van de neurobiologie" is dat hersenschade geen geïsoleerd of zeldzaam gegeven is (iets dat zich in de hospitalen afspeelt) maar een constante mogelijkheid (Malabou & Vahanian 2008, 9). Neurologie heeft daar astrologie vervangen: het is ook het blinde noodlot, de loterij, iets wat kunnen proberen beïnvloeden met magische poedertjes, door gezond te leven en de juiste dingen te doen. Zo horen en lezen we overal dat je je eigen brein in de luren kunt leggen met breinoefeningen, neuro-feedback of het manipuleren van je oogbewegingen. Ook al zitten we hier op terrein van de misleidende neuro-popularisaties, die zijn desalniettemin gegrond in wat als een basisinzicht in de neurowetenschappen geldt: we worden altijd al in de maling genomen door onze hersenen: van de visuele, optische illusies tot en met de zogenaamde illusie van de vrije wil. Maar hier wordt natuurlijk de vraag wie is die *wij*, wie is die *ik* die beet wordt genomen door zijn eigen brein? Is dit niet uiteindelijk het spook van het subject dat daar terugkeert, de psychische dimensie die als een soort van extra surplus opduikt in de neuro-popularisaties maar ook terug te vinden is in de plooiën van de reguliere neurowetenschappen?²² Zelfs in de meest ogenschijnlijk totale verwerping van elk neurologisch correlaat

22. Zie (De Vos, forthcoming-a) voor een meer uitgebreidere discussie van hoe de neuropopularisaties een uitvergroting zijn van niet geëxpliciteerde dynamieken of paradoxen in de neurowetenschappen zelf.

van het Ik of het Zelf, kan een dergelijk desubjectivering enkel tegenover de achtergrond van een subject geplaatst worden.²³ De psyche is dood, leve de psyche? Zaak misschien is die hardnekkige psychische dimensie terug te expliciteren in, zoals gezegd, zijn radicale, politieke dimensie.

Bibliografie

- Achterhuis, H. 1980. *De markt van welzijn en geluk*. Baarn: Ambo.
- Adorno, T.W. 1967. "Sociology and Psychology." *New Left Review* 46/47: 67-80.
- Adorno, T.W. 2001. *The Stars Down to Earth and other Essays on the Irrational in Culture*. London: Routledge.
- Adorno, T.W., D. Levinson, M. Horkheimer & E. Frenkel-Brunswik. 1993[1950]. *The Authoritarian Personality*. New York, N.Y.: Norton.
- Althusser, L. 2006. "Ideology and Ideological State Apparatuses (notes towards an investigation)." In *The Anthropology of the State: a Reader*, red. S. Aradhana & G. Akhil, 86-111. Malden, MA & Oxford: Blackwell Pub.
- Barrett, M. & M. McIntosh 1982. "Narcissism and the Family: a Critique of Lasch." *New Left Review* 135: 35-48.
- Blommaert, J., P. Mutsaers & H. Siebers 2012. *De 360°-werknemer*. Berchem: EPO.
- Boudry, M. (2012). "De neoliberale nachtmerrie van Paul Verhaeghe." <http://www.liberales.be/boeken/verhaegheid>.
- Buekens, F. (2012, 23 augustus 2012). "De conservatieve stem in Paul Verhaeghe." *De Morgen*. <http://www.demorgen.be/dm/nl/2461/Opinie/article/detail/1489858/2012/08/23/De-conservatieve-stem-in-Paul-Verhaeghe.dhtml>.
- Butler, J. 2004. "What is Critique? An Essay on Foucault's Virtue." In *The Judith Butler Reader*, red. S. Salih, 302-322. Malden (Mass.): Blackwell.
- Coates, J.M. & J. Herbert. 2008. "Endogenous Steroids and Financial Risk Taking on a London Trading Floor." *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105,16: 6167-6172.
- Commissie voor Welzijn Volksgezondheid Gezin en Armoedebeleid. 2013. *Handelingen Commissievergadering nr. C165 – WEL14*. http://docs.vlaamsparlement.be/docs/handelingen_commissies/2012-2013/c0m165wel14-26032013.pdf.
- Connolly, W.E. 2002. *Neuropolitics: Thinking, Culture, Speed*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Dabashi, H. 2011. "Zizek and Gaddafi: Living in the Old World." <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/08/201183113418599933.html>.
- Dalrymple, T. 2002. "The Starving Criminal." *City Journal* (Autumn). http://www.cityjournal.org/html/12_4_oh_to_be.html.

23. Zie voor een bespreking van Daniel C. Dennett's verwerping van het Cartesiaans Ego: De Vos (2009).

- Dalrymple, T. 2008. *Leven aan de onderkant*. Utrecht: Spectrum.
- De Kesel, M. "Pest. Psychoanalyse en de crisis van de kritiek." <http://home.scarlet.be/~mk347385/bestanden/Pest%20-%20psychoanalyse%20en%20de%20crisis%20van%20de%20kritiek;.pdf>.
- De Vos, J. 2009. "On Cerebral Celebrity and Reality TV. Subjectivity in Times of Brain-Scans and Psychotainment." *Configurations* 17,3: 259-293.
- De Vos, J. 2010a. "Beyond Psychologisation: The Non-Psychology of the Flemish Novelist Louis Paul Boon." *Annual review of critical psychology* 8: 201-215.
- De Vos, J. 2010b. "Hauntology or the Return of the Real Man: Edging the Žižek-Laclau Controversy on Populism." *International Journal of Žižek Studies* 4,3.
- De Vos, J. 2011. *Psychologiseren in tijden van globalisering*. Leuven: Acco.
- De Vos, J. 2012. "The Deadlock of Husserl's Life-World: From a Critique of Psychologism to Psychologization." *Theory & Psychology* 22,3: 324-341.
- De Vos, J. 2013. "Interpassivity and the Political Invention of the Brain: Connolly's Neuropolitics versus Libet's Veto-right." *Theory & Event* 16,2.
- De Vos, J. (forthcoming-a). "The Death and the Resurrection of (Psy)Critique. The Case of Neuroeducation."
- De Vos, J. (forthcoming-b). "Which Materialism? Questioning the Matrix of Psychology, Neurology, Psychoanalysis and Ideology Critique."
- De Wachter, D. 2012. *Borderline Times: Het einde van de normaliteit*. Tiel: Lannoo.
- Debaene, R. 2007. "Het fenomeen Dalrymple." *Alert* 33,3: 41-50.
- Decreus, T. & P. Goossens. 2013. *Een paradijs waait uit de storm*. Berchem: EPO.
- Denys, J. 2012. "Sommige kritiek is zo ondraaglijk licht." *Jobat*. <http://www.jobat.be/nl/artikels/sommige-kritiek-is-zo-ondraaglijk-licht/>.
- Ducheyne, D. 2012. "De psychologie van executive pay." *Human Interest Magazine*. <http://www.human-interest.be/nl/de-psychologie-van-executive-pay>.
- Duyvendak, J.W. 2009. "Hans Achterhuis na dertig jaar herlezen: ongekend radicale kritiek op welzijnswerk." *Tijdschrift voor de Sociale Sector* 63,9: 12-16.
- Foucault, M. 1984. *Het gebruik van de lust. Geschiedenis van de seksualiteit II*. Nijmegen: Sun.
- Foucault, M. 1990. "Qu'est-ce que la critique?(Critique et Aufklärung)." *Bulletin de la Société française de Philosophie* 84,2: 35-63.
- Foucault, M. 2000. "Wat is Verlichting?" *Yang. Tijdschrift voor literatuur en communicatie* 36,1: 69-81.
- Hardt, M. & A. Negri. 2000. *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Holt, R. 2012. "US Election: Politicians Should Think Like Scientists." *Nature* 489,7417: 493-494.
- Husserl, E. 1962. *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*. Den Haag: Nijhoff.

- Husserl, E. 1970. *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy* (D. Carr, Trans.). Evanston: Northwestern University Press.
- Johnston, A. 2008. *Žižek's Ontology: A Transcendental Materialist Theory of Subjectivity*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Lacan, J. 1984. "Les complexes familiaux dans la formation de l'individu: essai d'analyse d'une fonction en psychologie." In *Autres écrits*. Paris: Le Seuil.
- Malabou, C. & N. Vahanian 2008. "A Conversation With Catherine Malabou." *Journal For Cultural And Religious Theory* 9,1: 1-13.
- Maly, I. & J. Blommaert 2013. "Wetenschap als deel van de lulkoek." *De Wereld Morgen*. <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2012/09/29/wetenschap-als-deel-van-de-lulkoek>.
- Merlevede, P.E. 1999. *Zeven lessen in emotionele intelligentie: met 26 oefeningen*. Apeldoorn & Leuven: Garant.
- Nobus, D. 2002. "Symptom and Society: A Clinical Challenge for Contemporary Psychoanalysis." *Modern Psychoanalysis* 27,2: 179-203.
- Schoors, K. (2013, 27 mei 2013). "Kies voor verplichte stages en laat ouderen jongeren begeleiden." *De Morgen*.
- Slaby, J., P. Haueis & S. Choudhury 2012. "Neuroscience as Applied Hermeneutics: Towards a Critical Neuroscience of Political Theory." In *Essays on Neuroscience and Political Theory: Thinking the Body Politic*, red. F. Vander Valk, 50-73. London/New York: Routledge.
- Swaab, D. 2011. *Wij zijn ons brein*. Amsterdam: Contact.
- Taylor, M. 2009. "Left Brain, Right Brain." *Prospect* 46.
- Tirez, A. (2012). "Identiteit" (recensie). <http://www.liberales.be/boeken/verhaegheid>.
- Trommelmans, W. 2013. "De UGent: 'a creative community for a changing world'." *Universiteit Gent Magazine* 27,5: 8-11.
- Van Ekert, W. J. 2013. Interview met fondsenwerver Luc Debar. *Beaufort* 1,1: 5.
- Van Rompuy, H. 2012. "Letter to Mr. Barack Obama." http://www.actionforhappiness.org/media/210333/letter_to_president_obama.pdf.
- Vanheste, T. 2012. "De samenleving op de sofa. De cultuurkritiek van psychoanalyticus Paul Verhaeghe." *Ons Erfdeel* 4: 50-87.
- Verhaeghe, P. 1998. *Liefde in tijden van eenzaamheid*. Leuven: Acco.
- Verhaeghe, P. 2012a (21 maart 2012). "Dit economisch bestel vernietigt onze menselijkheid." *De Morgen*. <http://paulverhaeghe.psychoanalysis.be/lezingen/De%20Morgen%2018%20maart%202012.pdf>.
- Verhaeghe, P. 2012b. *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Žižek, S. 1986. "'Pathological Narcissus' as a Socially Mandatory Form of Subjectivity." First published in the Croatian edition of *The Culture of Narcissism* by Christopher Lasch (Narcisisti?ka kultura, Naprijed, Zagreb, 1986). Translation on: <http://www.manifesta.org/manifesta3/catalogue5.htm>.

Žižek, S. 1989. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.

Žižek, S. 1995. "Het obscene geheim," (interview). *De Groene Amsterdammer*. <http://www.groene.nl/1995/22/het-obscene-geheim>.

Žižek, S. 2004. *Organs Without Bodies*. New York: Routledge.

Žižek, S. 2006. "Against the Populist Temptation." *Critical Inquiry* 32,3: 551-574.